

Az énekmentes istentisztelettől a négyszólamú zsoltáréneklésig

Az egyházzene lényege, funkciója és helye
a svájci református istentiszteleten*

A zene értékelése és jelentősége a református liturgiában

Kik azok a reformátusok? Tudják ők egyáltalán, mi a liturgia? Nem éppen a református Huldrych Zwingli szüntette meg az egyházzenét, sőt magát a templomi éneklést is? Jogos kérdések, de mi, európai protestáns egyházzénészek már többször foglalkoztunk e témával.¹ Marcus Jenny *Zsoltáréneklés az egyszólamúságtól a többszólamúságig – A zsoltárok alapvető szerepe az egyházzeneben*² címmel már 1981-ben az első strasbourgi találkozónkon tartott erről előadást. Tíz évvel később Markus Jenny, Ulrich Asper és Emil Heer a svájci Lenzburgban tovább mélyítette ismereteinket, amikor a német–svájci református egyházak régi és mai zenei gyakorlatába nyújtott bepillantást a

Hans-Jürg Stefan *1936, svájci református lelkész. 1983 és 2000 között a zürichi Institut für Kirchenmusik istentiszteleti és zenei osztályát vezette. az 1998-as Reformierte Gesangbuch felelős szerkesztője, svájci egyházzenei szervezetek, 1994 és 2000 között az Europäische Konferenz für Evangelische Kirchenmusik elnöke. 2013-ban a Zürichi Egyetemen díszdoktori címet (Dr. theol. hc.) kapott.

* Hans-Jürg Stefan előadása az Europäische Konferenz für Evangelische Kirchenmusik (EKEK) strasbourgi találkozóján *Heinrich Riehm, az EKEK 1985–1994 közötti harmadik elnöke 80. születésnapjának tiszteletére, nagy hálával*. A 2007. szeptember 21-én elhangzott előadás írásos változatát Hans-Jürg Stefan 90. születésnapjának tiszteletére fordította és közli Bódis Tamás. A szerző – életkorára való tekintettel – már nem vállalta, hogy két évtizeddel ezelőtti munkáját, illetve annak lábjegyzeteit újraértékelje, ellenőrizze, de a közléshez ezzel a megjegyzéssel hozzájárult.

1 KRIEG és ZANGGER-DERRON, *Die Reformierten*.

2 JENNY, „Der Psalmengesang von der Einstimmigkeit bis zur Mehrchörigkeit.” Prof. Dr. Markus Jenny (1927–2001) svájci református lelkész, egyházzénész, himnológus, a nemzetközi himnológiai társaság (IAH – Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie) egyik alapítója, 1967 és 1985 között elnöke.

reformáció előtti gazdag zenei örökségtől egészen a XX. századi komponistákig – Adolf Brunner (1901–1992), Willy Burkhard (1900–1955), Henri Gagnebin (1886–1977) és Albert Moeschinger (1897–1985). További lehetőséget nyújtottak a református tradíciókkal való ismerkedésre a Budapesten (1993), Torre Pellicében (1994) és Utrechtben (2004) tartott konferenciák.

Ezúttal a német–svájci református egyház istentiszteletének és egyházi éneklésének történetére szeretném a hangsúlyt helyezni.³ Nem érintem a francia és olasz ajkú Svájc sokszínű énekes hagyományait és csak röviden említem a rétoromán terület egy fontos eseményét.⁴

A zene nélküli istentisztelettől a négyszólamú gyülekezeti éneklésig

Egy csendes áhítatba mélyedő énekes portréja látható a berni Münster egyik stallumában; a zsoltáros Dávid király ábrázolása, gazdag díszítéssel övezett, reneszánsz keretbe helyezett portréja. Láthatóan egyedül van belső szobája csendjében (Mt 6,6). Bal kezében tízhúrú hárfát tart, jobb kezének négy ujjá egy-egy húron nyugszik. Magába mélyedve, félíg zárt szemmel hallgatja a csöndet.

A berni székesegyház díszes kórusfülkéi 1522 és 1525 között készültek el, alig néhány évvel a reformációs fordulat (1528) előtt. Döntő szerepet játszott ebben a berni költő és képzőművész Niklaus Manuel (kb. 1484–1530), Zwingli kortársa. Mindketten alapos humanista képzésben részesültek, és mindketten elsődlegesnek tekintették a Szentírás tekintélyét, mely alapvető iránymutatást ad nemcsak az istentisztelet, hanem a mindennapok területén is. Bár a szentély kórusülései a reformáció után elveszítették liturgikus funkciójukat, sértetlenül átvészelték az 1528-as képrombolást. Később a berni székesegyház kórusa előadóteremként, valamint lelkészek és diákok találkozóhelyeként szolgált. Felmerül a kérdés, vajon ebben az időben kellő figyelmet szenteltek-e a zsoltáros Dávid király áhítatos elmélkedésbe merülő, jellegzetes ábrázolásának. A kép újabban jelentős figyelmet kapott az 1952-es, 1962-es és 1972-es

³ A további aktuális információk az alábbi oldalakon érhetők el: SEK/Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund www.sek-feps.ch; LGBK/Die Liturgie- & Gesangbuchkonferenz der Evangelisch-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz <http://www.liturgiekommission.ch>; RKV/Reformierte Kirchenmusikerverbände der deutschsprachigen Schweiz www.rkv.ch; SKGB/Schweizerischer Kirchengesangsbund www.kirchengesangsbund.ch; MGD/Musik & Gottesdienst. A RKV és SKGB gondozásában évi hat alkalommal megjelenő szaklap. SKMV Schweizerischer Katholischer Kirchenmusikverband www.kirchenmusik.ch

⁴ BÜRKI, „Livres liturgiques protestants au XX. siècle”, 179–191.

egyházzenei kongresszusok idején; a faragvány részletei megjelentek szórólapokon, plakátokon és műsorfüzeteken.⁵

A kép üzenete mélyen elgondolkoztatott engem. Mintha a zeneileg képzett és liturgiában jártas reformátor, Huldrych Zwingli aggodalmas tekintetét látnám, amikor ezt a képet szemlélem. Zwinglit, akinek a reformáció kezdetén Isten szavának csöndes, elmélyült meghallása lehetett a legfontosabb. „Csöndességben és reménységben” figyelt – ahogyan azt Ézsaiás mondja (Ézs 30,15).

A fentiek alapján okkal feltételezhetjük, hogy a berni Münster Dávid-portréjával a zeneileg képzett és a liturgiában jártas reformátor, Zwingli is mélyen azonosulni tudott. A reformáció okozta mélyreható átalakulások időszakában számára mindenekelőtt az volt a legfontosabb, hogy csendben és áhítattal fogadja be Isten Igéjét (Ézs 30,15).⁶

A Zwingli magas zenei műveltsége és a reformáció énekmentes zürichi istentiszteleti gyakorlata közötti gyakran emlegetett ellentmondást máig nem sikerült feloldani.⁷ Vitathatatlan tény, hogy a zürichi reformátor híres énekes,

5 MENZ, „Niklaus Manuel Deutsch: Maler, Dichter, Staatsmann”, 490; MOJON, *Das Berner Münster*, Bd. IV, 373–391; SCHLÄPPI és SCHLUP, *Machs na. Ein Führer zum Berner Münster*, 68f.

6 EHRENSPERGER, „In Stille und Vertrauen liegt eure Kraft”, 89–108; BURKE, *Reden und Schweigen*, 63–81. Lásd még: www.liturgiekommission.ch/LiturgischeOrientierungII G 08: Möglichkeiten und Funktionen der Stille im Gottesdienst.

7 AESCHBACHER, „Musik im Kontext musikalischer Wirklichkeit”, Bd. I. 1–11.; EHRENSPERGER, „Die Stellung Zwinglis und der nachreformatorischen Zürcher Kirche zum Kirchengesang und zur Kirchenmusik”; JENNY, *Zwinglis Stellung zur Musik im Gottesdienst*; JENNY, *Luther, Zwingli, Calvin in ihren Liedern*; JENNY, „Zwingli und die Künste”; JENNY, *Huldrych Zwingli. Die Lieder. Urtextausgabe*; JENNY, „Der Engadiner Kirchengesang”; KNELLWOLF, „Die Musik im reformierten Gemeindegottesdienst”; KUNZ, *Der neue Gottesdienst: Ein Plädoyer für den liturgischen Wildwuchs*; Kunz, *Gottesdienst evangelisch reformiert*; SÖHNGEN, „Die Stellung der Reformatoren zur Musik”; SÖHNGEN, „Huldreich Zwingli”; SÖHNGEN, „Zwinglis Stellung zur Musik im Gottesdienst”.

költő, zeneszerző és lantjátékos volt,⁸ de nem tagadható, hogy Zwingli és Bullinger városában a zenének az istentiszteleteken nem volt szerepe. Minden rendelkezésünkre álló információ arra utal, hogy – Markus Jenny szavaival – „Zwingli számára a csendes áhítat, vagyis Isten Igéjének minden emberi hozzáttételtől mentes hallgatása volt az istentisztelet egyetlen meghatározó vonása.”⁹ A zürichi istentiszteleti reform radikális volt, de mivel a reformátor 1531-ben egy csatában elesett, befejezetlen maradt.¹⁰ Ami Zwingli örökségként tovább élt:

1) A középkor végén kialakult „Pronaus-modell”; hitvallással és imádsággal keretezett prédikációs istentisztelet, mely Zürichben 1598-ig éneklés nélkül zajlott. A zürichi egyház ezután is, egészen a XIX. század végéig tartózkodott az istentiszteleti kórus- és orgonazenétől,¹¹ míg más városokban és kantonokban – St. Gallen 1527, Basel 1528, Genf 1537, Bern 1558 – már a reformáció kezdetén énekeltek és később ezt segítve hangszereket is használtak.

2) Évente négy alkalommal tartott, szintén ének nélküli úrvacsoravétel, mely az „*Action und bruch des Nachtmals*” (1525/1535) szerint szent szövegek felolvasásával együtt zajlott. Markus Jenny¹² hívja fel a figyelmet Zwingli egyik, életének utolsó évéből (1531) származó megjegyzésére, amely a kenyér megtörésének ünnepléséről így szól: „miközben csendben ülünk és hallgatjuk az Úr igéjét, részesülünk az úrvacsora szentségében.”¹³ Ugyanő egy másik megjegyzése

<i>Die wyber:</i>	Von uffgang der sunnen biß zû irem nidergang ist hoch gelopt der nam des herren.
<i>Die man:</i>	Über alle völker ist der herr erhöcht, und sin eer über die himmel.
<i>Die wyber:</i>	Wär ist wie der herr, unser gott, der so hoch sitzet und harnider ⁴⁵ ist ze sehen in himmel und erden?
<i>Die man:</i>	Der den schlächten ⁴⁶ uffrichtet usß dem stoub und erhept den armen usß dem kaadt ⁴⁷ ,
<i>Die wyber:</i>	Das er inn setze mit den fürstenn, by den fürsten sines volcks.

<i>Die wyber:</i>	Von uffgang der sunnen biß zû irem nidergang ist hoch gelopt der nam des herren.
<i>Die man:</i>	Über alle völker ist der herr erhöcht, und sin eer über die himmel.
<i>Die wyber:</i>	Wär ist wie der herr, unser gott, der so hoch sitzet und harnider ⁴⁵ ist ze sehen in himmel und erden?
<i>Die man:</i>	Der den schlächten ⁴⁶ uffrichtet usß dem stoub und erhept den armen usß dem kaadt ⁴⁷ ,
<i>Die wyber:</i>	Das er inn setze mit den fürstenn, by den fürsten sines volcks.

Zwingli úrvacsorai liturgiájának – Action oder Bruch des Nachtmahl – részlete 1525-ből

8 REIMANN, *Die Einführung des Kirchengesanges in der Zürcher Kirche nach der Reformation*; REIMANN, „Huldrych Zwingli – der Musiker”.

9 JENNY, „Der Engadiner Kirchengesang”.

10 SCHMIDT-CLAUSING, *Zwingli als Liturgiker*; SCHWEIZER, *Zur Ordnung des Gottesdienstes in den nach Gottes Word reformierten Gemeinden der deutschsprachigen Schweiz*; SCHWEIZER, *Reformierte Abendmahlsgestaltung in der Schau Zwinglis*.

11 LAVATER és OTT, *Die Gebräuche und Einrichtungen der Zürcher Kirche (1559/1702)*, melyet Gottfried Albert Keller publikált Zürichben, 1987-ben. Ez az első és több mint 250 éven át egyetlen leírás, mely a vokális és hangszeres zene istentiszteleti használatától való tartózkodást említi.

12 JENNY, „Reformierte Kirchenmusik?”

13 *Nam sedentes et tacite auscultantes verbo Domini edimus et bibimus coenae sacramentum.*

szerint „Az úrvacsora osztása alatt az 1535-ös rendtartás szerint a szószékről János evangéliuma 13. fejezetét olvasták fel, Bullinger 1532-es jegyzete szerint pedig a passió történetét a 18. fejezetből.” A szertartásban használt liturgikus szövegek csekély változással egészen a 19. század utolsó negyedéig fennmaradtak, melynek nyomai még az 1868-as zürichi liturgiában is megtalálhatók.

3) A napszaki imádságok korábbi hagyományát elhagyva a hét napjain a zürichi prédikátorok a Szentírás könyveit fordították és magyarázták. Ennek eredményeként már 1531-ben elkészült a zürichi Biblia.¹⁴

A liturgikus zenétől való kezdeti tartózkodás és a szent szövegekre irányuló fokozott figyelem azonban semmiképpen sem jelenti a zene alapvető elutasítását. A verses zsoltáreneklés kialakulása és elterjedése például mindenképpen figyelemre méltó folyamat volt,¹⁵ melyből két jelentős eseményt emelek most ki.

Bő két és fél évszázaddal később, 1791-ben egy egészen más zürichi istentiszteletről kapunk képet egy német utazó élménybeszámolója alapján:

„Soha nem hatott úgy rám semmi, mint az itteni négyszólamú egyházi ének. Az egész gyülekezet négy szólamra, az énekeskönyvben a szövegek mellett kinyomtatott hangjegyek szerint éneklí a reformátusoknál szokásos zsoltárdallamokat. Lányok és fiúk éneklí a diszkantot, felnőtt nők az altot, férfiak a tenort és a basszust [...] a teljesen dia-tonikus régi egyházi hangnemekben, melyeket meglehetősen tisztán intonálnak. Hogy is lehetne ez másképp, mint hogy a zsoltárokat már az iskolában megtanulják, és aztán egész életükben – a templomon kívül is – gyakran éneklí. Svájcban ez tényleg így van.

A vidéket járva igen gyakran hallottam, hogy négyszólamú zsoltárokat énekelnek. Aki csak a mi megszokott, tisztátalanul nyekergő egyszólamú éneklésünket ismeri, alig tudja elképzelni, milyen méltósága és ereje van, ha több száz, mindenfajta életkorhoz tartozó ember négy szólamban éneklí a zsoltárt. Nagyon meghatódtam, torkom elszorult, szemeim megteltek könnyel. Így hallgattam Lavater kiváló prédikációját is, mely mélyen megfogott... Életem legszebb élményei közé tartozik, amit ebben a templomban átéltem!”¹⁶

¹⁴ LAVATER, „Die Froschauer Bibel 1531. Das Buch der Zürcher Kirche”; BRECHT, „Die Reform des Wittenberger Horengottesdienstes und die Entstehung der Zürcher Prophezei”

¹⁵ A svájci református éneklés történetéről még nem született minden korszakot felölelő, kiterjedt forráskutatásra alapozott munka, de az alábbiakra támaszkodhatunk: WEBER, *Der Kirchengesang Zürichs, sein Wesen, seine Geschichte, seine Förderung*; WEBER, *Geschichte des Kirchengesanges der deutschen reformierten Schweiz seit der Reformation*; WERNLE, *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert. I–III.*; PFISTER, *Kirchengeschichte der Schweiz, I–III.*; KELLERHALS, „Geschichte des Gottesdienstes in der reformierten deutschen Schweizer Kirche”; EHRENSPERGER, *Historische Liturgik der reformierten Deutschschweiz*; MARTI, „Psalmensingen – ein Alphabetisierungsprogramm”.

¹⁶ REICHARDT, *Musikalisches Kunstmagazin*, II, 16. A szöveg egy része CSOMASZ TÓTH, *Maróthy György és a kollégiumi zene*, 32.; valamint CSOMASZ TÓTH, „Korálkönyveink

A beszámoló szerzője Johann Friedrich Reichardt zeneszerző és zenekritikus, 1787 júniusában Heidelbergben találkozott korábbi levelezőtársával, Johann Caspar Lavater zürichi lelkésszel, aki meghívta őt Svájcba.¹⁷

A tudósítás mindannyiunk számára meglepő. Vajon mi tette képessé a XVIII. század utolsó negyedében a zürichi gyülekezetet arra, hogy orgonakiséret nélkül négy szólamban énekeljen? Hangsúlyozom, orgonakiséret nélkül, hiszen Svájc templomaiban orgonák csak a XIX. század végétől épültek.¹⁸

A beszámolóban említett éneklési kultúra kialakulásában a következő folyamatok játszhattak meghatározó szerepet:

1. A költészet, zenekultúra és a könyvkiadás magas színvonala. Ez egyrészt a reformáció énekköltőinek (Luther, Zwingli, Marot, Calvin, Beza stb.) köszönhető, akiknek művei a gyülekezetek lelki és szellemi igényét befolyásolták. Az énekeskönyveket tartalmilag és nyomdailag is nagy gondossággal készítették.¹⁹

2. Az énekeskönyvek egymásra épülve az alaprepertoárt tovább bővítve megőrizték. Az 1598-ban megjelent első zürichi énekeskönyv egy kétszázötven éves énekkultúra alapja lett. Elsődlegesen az évtizedek óta használt zsolnárokra, ünnepi énekekre és lelki énekekre épült a strasbourgi és konstanzi hagyomány alapján. (A konstanzi énekeskönyvet a '30-as évek óta a zürichi Offizin Froschauer nyomtatta.) Ehhez jött a második részben a teljes genfi pszaltérium Ambrosius Lobwasser 1565/1573-as fordításában, kezdetben még természetesen csak egy szólamban lejegyzett dallamokkal.²⁰

3. Alapfokú zenei képzés. Johannes Vogler – Zwingli egyik barátja – már 1528-ban zeneiskolát nyitott Zürichben. Az istentiszteleti énekléstől való elzárkózás tehát semmi esetre sem jelentette a zene elhanyagolását. Annál

százéves története” (1959); CSOMASZ TÓTH, „Korálkönyveink százéves története” (2002), 603. (A ford. megj.).

¹⁷ SALMEN, *Johann Friedrich Reichardt*; STEFAN, „Schwerpunkt Schweiz”.

¹⁸ JAKOB, *Der Orgelbau im Kanton Zürich von seinen Anfängen bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. (Teil I: Textband, Teil II: Quellenband).

¹⁹ Az 1562-es genfi zsolnároskönyv példaértékű, gyakorlatias módon jelenik meg: a zsolnárszámokat a héber számozás szerint tüntették fel; szolmizációs szótagokkal jelöltek minden hangjegyet; jól olvasható a nyomtatott szöveg; rövid tartalmi összefoglalók a zsolnárok élén, mindehhez egész évre szóló himnuszterv csatlakozott. (Genfben évente kétszer végigénekeltek a psalteriumot, minden versével). A zürichi és a berni kiadványok is hasonló segítséget adtak a könyvet használóknak.

²⁰ REIMANN, *Die Einführung des Kirchengesanges in der Zürcher Kirche nach der Reformation*; JENNY, *Geschichte des deutsch-schweizerischen evangelischen Gesangbuches im 16. Jh.*; JENNY, „Ergänzungen zur Liste der Zürcher Gesangbuchdrucke im Reformationsjahrhundert”.

szorgalmasabban énekeltek az iskolában és otthon, később még a kátéoktatás is énekelve történt.

Az első hivatalos zürichi énekeskönyv megjelenését is átgondolt lépések követték. Strasbourghoz, Baselhez és más helyekhez hasonlóan először a diákok tanulták meg az új énekeket, melyeket az istentisztelet előtt és után énekeltek. A gyülekezet fokozatosan kapcsolódott be az éneklésbe a prédikáció előtt és után a kántor vezetésével, kezdetben egy szólamban, általában kíséret nélkül, csak egyes helyeken hangszerek segítségével.²¹

4. Ének-zene otthon és a *Collegium Musicum*-okban. A fent említett egyházi énekkultúra kialakulásának további fontos előzménye volt a kollégiumi zenélés kialakulása. Zwingli maga is jó énekes és zenész volt. Az első hivatalos énekeskönyv viszonylag késői megjelenését számos nem hivatalos kiadvány előzte meg. A Lobwasser fordította zsoltárok már az első énekeskönyvben is benne voltak, 1636-tól pedig Claude Goudimel 1564/65-ös megjelenésű híres négyszólamú letéteivel egészültek ki.²²

A XVII. században alakult *Collegium Musicum*-okban szorgalmasan gyakorolták a Lobwasser fordította zsoltárok többszólamú éneklését is. Igen nagy része lehetett mindennek abban, hogy a Goudimel-letétek négyszólamú éneklésének hagyománya Svájc német nyelvű területein szinte napjainkig fennmaradt.²³

A négyszólamú gyülekezeti éneklés gyakorlata Graubündenben – ebben a német, rétoromán és olasz nyelvű területekre tagozódott kantonban – maradt meg legtovább. Az itteni első énekeskönyv Durich Champel zsoltárkiadása

²¹ Thunstettenben fúvós hangszerekkel (cink, szerpent) segítették a négyszólamú éneklést. Bázelen Samuel Mareschall 1606-ból ismert harmonizációi a szopránhoz rendelik a fődallamot, míg Zürichben és Bernben a *tenor cantus firmus* alkalmazását jóval a századfordulón túl is megtartották. (Sulzberger, Bern 1676, 1763 stb). Különösen érdekes az Alt Adelbode-i harsonások működése (PIEREN, *Die Kirchenposuner in Adelboden.*), valamint a kerzersi kollégiumi éneklés.

²² NIEVERGELT, *Die Tonsätze der deutschschweizerischen reformierten Kirchengesangbücher im XVII. Jahrhundert.*

²³ EHRENSPERGER, „Bemerkungen zur Rezeption des Lobwasser-Psalters im Gottesdienst der reformierten Zürcher Kirche”; CHERBULIEZ, *Die Schweiz in der deutschen Musikgeschichte*; CHERBULIEZ, s. v. „Musik in der Schweiz”; CHERBULIEZ, *Geschichte der Musikpädagogik in der Schweiz*; NEF, *Collegia Musica in der deutschen reformierten Schweiz*; RODER, „Transponiertes Psalmenbuch, Bern 1676”; DIETSCHI, *Musikerziehung in Zürich*; FEHR, *Ein Jahr Musik im alten Zürich (1768)*; FEHR, *Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Bestehens. 1. Band.: Das Musikkollegium Winterthur 1629–1837*; FEHR és mtsai., *Zürichs musikalische Vergangenheit im Bild.*

volt (Basel, 1562), az 1540-es konstanzi énekeskönyv (Nüw gsangbüchle, Zürich 1540) rétoromán nyelvre lefordított változata. Egy évszázaddal később követte ezt a genfi zsoltárok fordítása, mely az oberengadinischi Luranz Wietzel munkája (Basel 1661). Ez még egyszólamú volt, de 1733-ban Stradában Claude le Jeune (1528–1600) négy- és ötszólamú letéteivel kiegészítve adták ki, a következő újranyomásnál (Strada / Chur 1775) azonban Claude Goudimel (1565) jóval ismertebb letéteire cserélték azokat. Mindeközben 1767-ben a zuori tanárt és kórusvezetőt, Balthasar Plantát Amszterdamba küldték, hogy ott Jan Pieterszoon Sweelincknél (1562–1621) tapasztalatot és kottaanyagot gyűjtsön. Visszatérése után a zuozi templomi kórus tagjai kimásolták a polifón partitúrákból a szólamokat, Wietzel már ismert rétoromán szövegét felhasználva. Zuoiban tehát egyedülálló módon Jan Pieterszoon Sweelinck rendkívül igényes zsoltármotettáit rétoromán nyelven énekelték.²⁴

A zürichi egyház egészen a XIX. század közepéig távol tartotta az istentisztelettől az orgonát. Annál inkább használtak házi orgonákat otthon, valamint a zenei kollégiumokban. Erről tanúskodik Johann Ludwig Steiner (1734), Johann Caspar Bachofen (1734, 1759, 1782) és Johannes Schmidlin (1767) számos, a Lobwasser-zsoltárokhoz készült számozott basszusos kísérete. Különböző, a korabeli zenei gyakorlathoz jól alkalmazkodó énekgyűjtemények jelentek meg, melyeket széles körben használtak. Wetzikonban például Johannes Schmidlin (1722–1772) lelkész és egyházzenész kezdeményezésére mintegy kétszáz fős együttes alakult, akik vasárnaponként az istentisztelet után tartottak próbát. 1768-ban ugyanott *Collegium Musicum* jött létre. Ezek az egyházhoz kötődő énekmozgalmak is hozzájárultak a többszólamú gyülekezeti éneklés megszilárdulásához, mely több helyen egészen a XX. század elejéig élt. *Hans Georg Nägeli* (1773–1836), akinek a nagyapja Schmidlin együttesében nőtt fel, Zürichben két énekes társaságot (*Sängerverein*) is alapított, majd kidolgozta a gyermek-, férfi és női kórusok működésének rendszerét. Ez a svájci egyházi kóruskultúra az egyház külmissziója révén még más országokban, távoli kontinenseken is ismertté vált.

Amikor Johann Friedrich Reichardt a zürichi istentiszteleten a többszólamú zsoltáréneket hallotta, már megjelent a Lavater kezdeményezte reform-énekeskönyv: a *Christliches Gesangbuch* (Zürich 1787). Nem hivatalos jellege ellenére gyorsan terjedt, 1819-ben – a reformáció 300. évében – pedig elfogadottá vált. Mikor e gyűjtemény utolsó kiadása 1853-ban kijött a nyomdából, a

²⁴ JENNY, „Der Engadiner Kirchengesang”.

Lobwasser-féle zsoltárok már teljesen eltűntek a repertoárból.²⁵ Ezzel együtt leáldozott a többszólamú éneklés széleskörű gyakorlatának is, mely néhány gyülekezetben élt csak tovább egészen a XX. század közepéig.

A kantoni liturgiáktól a német–svájci egységes rendtartásig vezető út²⁶

A német nyelvű svájci református egyházak évszázadokon keresztül kantonként eltérő istentiszteleti rendet követtek. A XX. század közepén egyre erősebben jelentkezett az igény arra, hogy közös liturgiai alap jöjjön létre. Már 1941-ben elkészült egy próbaénekeskönyv, majd 1952-ben jelent meg az első, egységes gyűjtemény *Reformierte Kirchengesangbuch (RKG)* néven. A liturgia tekintetében ez továbbra is az évszázadok során kialakult igehirdetési istentisztelethez alkalmazkodott, melyben az igehirdetést strófikus-verses gyülekezeti ének és imádság keretezte.²⁷ Az 1952-es énekeskönyv egyik nagy érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a korábban elhagyott zsoltárokra, másrészt a könyv – számos szöveg- és dallamszerző munkájának köszönhetően²⁸ – igen jelentős új énekannyal bővült.

Az RKG megjelenése más vonatkozásban is új folyamatokat indított el. 1955-ben Adolf Brunner életre hívja a svájci egyházzenészek munkaközösségét (*Schweizerischer Arbeitskreis Kirchenmusik*), majd egy évvel később a svájci német nyelvű református egyházak első liturgiai konferenciája kimondja, hogy

25 STEFAN, „Johann Kaspar Lavaters Specialgravamen gegen den Gesang der Lobwasserschen Psalmen”.

26 Ezzel a témával foglalkozott Hans-Jürg Stefan 2002-es előadásában, melyet a Pápan tartott Csomasz Tóth-émlékkonferencián mondott el. Az előadás – „Német-Svájci református egyházainak liturgia-reformja a XX. század második felében” – magyar fordításban megjelent: *Zsoltár X* (2003) 9–16 http://egyhazzene.reformatus.hu/data/downloads/2021/12/08/Zsoltar_2003.pdf

27 Eduard Thurneysen (1888–1974) gyakorlati teológus, Karl Barth barátja és kollégája a bázeli egyetemen ugyanolyan fontosnak tartja az igehirdetést, amely „az ige felemelése”, mint a misében az *elevatiót*, azaz az „ostya felemelését”.

28 Fritz Enderlin (1893–1971), Karl von Greyerz (1870–1949), Hermann Hiltbrunner (1883–1961), Adolf Maurer (1883–1976), Georg Thüer (1908–2000), Wilhelm Vischer (1895–1988), Lili Wieruszowski (1899–1971). Zeneszerzők: Willy Burkhard (1900–1955), Samuel Furer (1891–1961), Bernhard Henking (1897–1988), Friedrich Liebendörfer (1892–1970), Albert Moeschinger (1897–1985), Fritz Morel (1900–1973), Rudolf Moser (1884–1960), Paul Müller-Zürich (1898–1993), Pierre Pidoux (1905–2001), Lili Wieruszowski. Számos szerző bevonása a zürichi egyházzenész, Walter Tappolet (1897–1991) érdeme. TAPPOLET, *Das Wort Gottes und die Antwort der Gemeinde*.

egységes német nyelvű liturgiát kell kidolgozni. 1960-ban Adolf Brunner folyóiratot is alapít *Musik und Gottesdienst* címmel az egyházi zene liturgikus szerepének és helyének vizsgálatára és újraértelmezésére. A Zürichi Zsinat ugyanebben az évben az addig érvényben lévő 1916-es rendtartás (*Kirchenbuch*) megújításáról hoz határozatot. 1962-ben Edwin Nievergelt és Jakob Kobelt egyházzenei intézetet (*Institut für Kirchenmusik*) alapít Zürichben, 1964-től pedig egymást követően jelennek meg az új református liturgiát közlétevé kiadványok.²⁹

A több mint három évtizedes liturgiamegújítási folyamat eredményei az 1998-ra elkészült új énekeskönyvben (*Reformierte Gesangbuch* – RG) váltak igazán ismertté. Az RG szerkezetével, a szövegek és énekek funkcionális szempontú elhelyezésével, az énekes műfajok³⁰ és zenei stílusok változatosságával szinte már liturgikus kézikönyvnek tekinthető, mely a gyülekezet kezébe adva arra hív, hogy az istentisztelet folyamatába aktívabban kapcsolódjék be. Az RG az „Istentisztelet – Gottesdienst” vezérszót használva átgondolt rend szerint hat fejezetben épül fel, melyhez a liturgia alapelemei hasonló logika szerint kapcsolódnak szimbolikusan.

Az énekeskönyv fejezetei

RG 6–7. oldal

Gottesdienst in der Bibel – Istentisztelet a Szentírásban: Psalmen/Cantica

Gottesdienst in der Gemeinde – Istentisztelet a gyülekezetben

Gottesdienst im Jahreskreis – Istentisztelet az évkörben

Gottesdienst im Tageskreis – Istentisztelet a mindennapokban

Gottesdienst im Lebenskreis – Istentisztelet az élet körforgásában

Gottesdienst in der Welt – Istentisztelet a világban

Az istentisztelet alapelemei

RG 150–153. oldal

SAMMLUNG

ANBETUNG

VERKÜNDIGUNG

FÜRBITTE

[ABENDMAHL]

SENDUNG

Az RG fejezeteinek felépítése a Szentírásból kiindulva a mindennapok felé mutat. A liturgia felépítése is ebbe az irányba tart: a gyülekezet a Bibliából – mint isteni üzenetből – kiindulva Isten jelenlétében ünnepel, majd megerősödve visszatér a hétköznapi életbe. Kicsit részletesebben: a gyülekezet a mindennapok világából érkezik Isten jelenlétébe (*Sammlung*) meghallva az ő szavát. Közös, Isten előtti hódolattal (*Anbetung*) dicséri Istent és megvallja

²⁹ 1964 Liturgie der Evang.-ref. Kirchen der Schweiz, Bd. 1: Sonntagsgottesdienst, Bern 1964. 1965 Liturgie der Evangelisch-ref. Kirchen der Schweiz, Bd. 2: Festtagsgottesdienst, Bern 1965. Zürcher Gottesdienstordnung, Ein Entwurf, Zürich 1965. 1969 Zürcher Kirchenbuch 1: Predigtgottesdienst/Taufe/Abendmahl (1969). Kommentar: Einführung zur Gottesdienstordnung (1969). M 1: Material zum Kirchenbuch (1971ff.). 2/1: Trauung

³⁰ Antifónák, kánonok, négyszólamú korál- és zsoltárletétek, mottóénekek, refrénes énekformák.

hitét. A középpontban álló prédikáció (*Verkündigung*) nem pusztán biblia-magyarázat, hanem a Szentírás és a Lélek által Isten valóságos jelenléte, aktuális üzenete. A párhuzamos énekeskönyvi fejezetben (*Jahreskreis*) az egyházi ünnepek az evangéliumok lényegét; az üdvtörténetet rajzolják körül. A közbenjáró imádság (*Fürbitte*) könyörgés a világért, a szenvedőkért, a békéért, az egyházért, az emberek mindennapi életéért; már túlmutat a horizonton az élet és a kívülvalók irányába, ezzel párhuzamos a napi imádságok (*Tageskreis*) énekes fejezete. Míg a *Lebenskreis*-fejezet e földi, emberi léptékű életre utal, az *Abendmahl* az úrvacsora-eucharisztia eszkatologikus üzenetével szintén egymást kiegészítő párhuzamba állítható. Az áldásban (*Sendung*) kapott hitttel és üzenettel a gyülekezet elindul a mindennapi életbe, hogy ott Isten akaratának megfelelően éljen (Róm 12,1).³¹

A fent vázolt liturgia egy határozott irányba vezető útként is értelmezhető,³² amelyet végigjárunk. Az út öt szakaszával kapcsolatban Edwin Nievergelt az „út” mellett a „szabad tér” kifejezést is használta,³³ mely továbbvezet bennünket a zene református istentiszteleten betöltött helyének és jelentőségének kérdéséhez.

Az egyházzene helye a reformált liturgiában, szabad terek, lehetőségek

Ha áttekintjük a XX. század második felének liturgiátörténetét, két, egymással versengő reformfolyamat rajzolódik ki. Az egyik az 1956-ban indult német-svájci liturgiai bizottság munkája, amely az egész német nyelvterület számára dolgozott ki közös liturgiát, a másik oldalon a zürichi tartományi egyház is teljes liturgiai megújulásba kezdett.

Az 1956-os konferencia ezt a megbízást adta: „Egy egységes vasár- és ünnepnap, német nyelvű liturgia létrehozása, mely az egyes zsinatok jóváhagyásával léphet csak életbe.” A cél világos volt: a társadalmi átalakulások miatt a különböző kantonok egyházi hagyományait olyan alapformában kell egyesíteni, amely az egész német nyelvű Svájcra érvényes. 1962-ben a keresztelés, az úrvacsora és a kazuáliák, 1989-ben pedig egy új énekeskönyv szövegrészeinek kidolgozása is a célfeladatok közé került. 1972 és 2000 között hat liturgiakötet jelent meg, majd ezt követte 1998-ban az új énekeskönyv.³⁴

31 EHRENSPERGER, „Die Gottesdienstreform der evangelisch-reformierten Zürcher Kirche von 1960–1970 und ihre Wirkungsgeschichte”, 197.

32 JOSUTTIS, *Der Weg ins Leben*.

33 NIEVERGELT, „Die Zürcher Gottesdienstordnung”.

34 www.liturgiekommission.ch/Auftrag

Ezzel párhuzamos folyamatként 1960-ban a zürichi zsinat úgy döntött, hogy a korábbi rendtartást (*Kirchenbuch*, 1916) egy megújult liturgikus renddel váltja fel. 1965-ben megjelent az új istentiszteleti rend tervezete,³⁵ mely részleteiben 1969 és 1973 között további hat kötetben jelent meg,³⁶ majd 1993 és 1998 között munkafüzetekkel (*Werkstatt Gottes-Dienst*) és egyéb gyakorlati segédanyagokkal egészült ki.

A zürichi istentiszteleti reform fő motivációja az érthetőség kérdése volt: „Ma az egyháznak olyan nyelvet kell találnia, amely korunk számára érthető.”³⁷ A zürichi egyház ezt a törekvést nemcsak az olvasott szövegre, hanem az énekre és a zenei stílusra is kiterjesztette: teológusok, írók, nyelvi szakemberek mellett már kezdetben két zenészt, Adolf Brunnert és Edwin Nievergeltet is meghívták a liturgiai bizottságba.³⁸ Ebben az időben Hanno Helbling,³⁹ szintén bizottsági tag szókimondóan így fogalmazta meg az istentisztelettel kapcsolatos meglátását: „A református istentisztelet egy felnőttképzési esemény, azzal a súlyosbított körülménnyel, hogy ott még énekelni is kell.”⁴⁰ A megfogalmazás bár kissé egyoldalú, mégis fájdalmasan találó. Egyoldalú, mert nem említi a prédikációt keretező imákat, sem az istentiszteletet keretező, illetve közben is megszólaló orgonajátékot, csak az éneklésről mint „kötelező elemről” szól. Ugyanakkor találó, mert a prédikációk akkoriban valóban inkább az értelemnek szóló magyarázatok voltak. A zene sokszor csak a keretet adta, liturgiai jelentősége nem volt.

Adolf Brunnerre hárult a feladat, hogy új megvilágításba helyezve meghatározza a zene szerepét és istentiszteleti funkcióját. Brunner sürgetésére hívták életre 1962-ben a hivatásos vagy félállású kántorokat képző, illetve továbbképző egyházzenei intézetet (*Institut für Kirchenmusik Zürich*), mely azok előtt is nyitva állt, akik általában az istentisztelet szervezésével foglalkoztak. Az intézményt – mely a maga nemében Svájcban egyedülálló volt – az első évtizedekben Jakob Kobelt és Edwin Nievergelt vezette.

35 Zürcher Gottesdienstordnung. Ein Entwurf, Zürich 1965

36 Zürcher Kirchenbuch 1: Predigtgottesdienst/Taufe/Abendmahl (1969). Kommentar: Einführung zur Gottesdienstordnung (1969). M 1: Material zum Kirchenbuch (1971ff.). 2/1: Trauung 1979 (1973). 2/2: Bestattung (1973). 2/3: Ordination/Einsetzung/Konfirmation (1979).

37 Kirchenrat des Kantons Zürich, *Zürcher Gottesdienstordnung. Ein Entwurf*; Evangelisch-reformierte Landeskirche des Kantons Zürich (Kirchenrat), *Zürcher Kirchenbuch. Kommentar 1. Teil und Einführung zur Gottesdienstordnung*; Kunz, *Gottesdienst evangelisch reformiert*.

38 Adolf Brunner (1901–1992), Edwin Nievergelt (1917–2018)

39 Hanno Helbling (1930–2005)

40 EHRENSPERGER, „In Stille und Vertrauen liegt eure Kraft”.

A zene istentiszteleti szerepét tekintve a hangsúly a „funkció”-ra került, mely alaphelyzetként meghatározta: a zene az istentisztelet minden pontjánál szólaljon meg valamilyen módon, természetesen az adott mozzanathoz kapcsolódóan. Ezen belül van szabadsága, egyben felelőssége is az egyházzenesz- nek és a lelkésznek, hogy a teljes gyülekezetet, a kórust, az orgonát, illetve más hangszereket stb. megfelelő arányban vonja be az istentiszteleti szolgálatba. Edwin Nievergelt több munkájában is fontos útmutatásokat adott ehhez.⁴¹

A német–svájci és zürichi liturgiabizottságok több évtizeden keresztül tartó versenytüskésának legszebb eredménye egy kölcsönös gesztusnak köszönhető: a zürichi liturgia, amely bizonyította életképességét a gyülekezeti gyakorlatban, kissé átdol- gozva beépült az új református énekeskönyvbe. A félreértések elkerülése érdekében az énekeskönyvben a liturgiai rendek (150–153) előtt ez a nyilatkozat olvasható: „A református egyházakban az istentisztelet nem állandó formához kötött, de annak központi része a prédikáció, a keresztség, valamint az úrvacsora.” Ez annyit jelent: itt nem véglegesen kidolgozott istentiszteleti rendet ajánlanak, hanem tartalom- mal kitöltendő istentiszteleti vázakat, az istentisztelet alkalomról alkalomra való megtervezése a szolgálók együttműködését, közös tervezést feltételez.

Az RG-ben négy fő istentiszteleti váz található: csak igehirdetéses alapfor- ma, valamint ahhoz kapcsolódó keresztesés, bűnvallásos, valamint úrvacsorás rend (RG 150–153), az énekeskönyv közepén (RG 555 és 646 között) pedig a négy napszaki (reggeli, déli, esti és éjszakai) imaóra. Ezekhez a rendekhez is bő szöveg- (prózaí zsoltsár, ima, meditációs szöveg) és énekanyagot (zsoltsárének, egyéb kanció, kánon, rövid mottó- és refréndallam stb.) közöl a gyűjtemény.

A. RG 150	Gerüst eines Predigt gottesdienstes
B. RG 151	Gerüst eines Predigtgottesdienstes mit B. Taufe
RG 152	Gerüst des Predigtgottesdienstes mit Bußteil (Offene Schuld)
RG 153	Gerüst eines Abendmahls gottesdienstes
C.	Gebet Gesprochen: Lesesalmen, Gebete, Meditationstexte.
	Gesungenes Gebet: Psalmlieder, Lieder, Kanons, Leitverse, Rufe
RG 555–646	Gottesdienst im Tageskreis mit vier Tagzeitengebeten
RG 555	Morgengebet
RG 583	Mittagsgebet
RG 586	Abendgebet
RG 610	Nachtgebet
RG 624–646	Tischgebete (gesprochen oder gesungen)

41 NIEVERGELT, „Die Zürcher Gottesdienstordnung”.

Az aktuális istentisztelet rendjének kialakításához az énekeskönyv nemcsak széles énekrepertoárt, hanem bő szöveges anyagot is kínál.⁴² A zürichi gyülekezetek istentiszteleti gyakorlatából 2006-ban öt különböző példát dokumentáltak *Der neue Gottesdienst. Ein Plädoyer für den liturgischen Wildwuchs* provokatív címmel, mely innovatív megközelítéseket mutat be. A cím látszólag arra utal, hogy a szerkesztő, Ralph Kunz – a zürichi kar liturgikus tudósa, teológusa – önkényességet terjeszt. Ennek éppen az ellenkezője igaz: Kunz arra hív minket, hogy ne felszínesen, hanem mindig megfelelően elmélyülve viszonyuljunk az aktuális istentisztelet rendjének kialakításához. Az új rend elegendő szabadságot ad megfelelő formák kialakításához, csak fel kell ismernünk és ki kell használnunk őket.⁴³

Isteni szolgálat ökumenikus nyitottságban

A svájci német nyelvterületen az ezredforduló körül három felekezet szinte egyidőben jelentetett meg új énekeskönyvet. 1998-ban mutatták be a római katolikus (*Katholische Gesangbuch* – KG) és a református gyűjteményt (*Reformierte Gesangbuch* – RG), majd nem sokkal később, 2004-ben kapcsolódott ehhez az ókatolikus énekeskönyv (*Christkatholische Gesangbuch* – CG). Fontos eredmény, hogy ezeket az énekeskönyveket nemcsak egy 238 azonos tételből álló repertoár köti össze,⁴⁴ hanem a korai zsidó–keresztény hagyományokon alapuló napszaki imádságok rendje is.

A református énekeskönyv *Gottesdienst im Tageskreis* (RG 555–646) című harmadik fejezete ebben a körben valódi újdonság. Bár gyülekezeteinkben az egyszerű, napi szintű áhítatok vannak szokásban,⁴⁵ évtizedek óta léteznek a napszaki imák rendszeres használatára irányuló kezdeményezések.⁴⁶ Világtól visszavonulók, élet- és munkaközösségek, tanfolyami és iskolai közösségek egyaránt felfedezhetik a napszaki imák lehetőségét, amely a korai zsidó–keresztény egyház életében is jelen volt már.⁴⁷

42 BORNHAUSER, „LO I, Empirische Liturgik: Der reformierte Gottesdienst in der Deutschschweiz. Tatsachen und Tendenzen zu Beginn des 21. Jahrhunderts”.

43 NIEVERGELT, „Die Zürcher Gottesdienstordnung”.

44 RIEHM, *Das Kirchenlied am Anfang des 21. Jahrhunderts in den evangelischen und katholischen Gesangbüchern des deutschen Sprachbereichs*.

45 RATZMANN, *Kleiner Gottesdienst im Alltag*.

46 STEFAN és WIESLI, *Arbeitshilfen zum KG, RG, CG der Schweiz*.

47 STRÜBIN, „Gottesdienst im Tageskreis”; MARTI, *Singen – Feiern – Glauben. Hymnologisches, Liturgisches und Theologisches zum Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirchen*.

KG 1998	Das Stundengebet	RG 1998	Gottesdienst im Tageskreis	CG 2004	Tagzeitengebet
258	Einführung	S.670	Einführung	S. 28ff.	Einführung
259	Aufbau der Gemeinde- Laudes und Vesper				
260–267	Laudes am Sonntag	555	Morgengebet	1	Morgengebet – Laudes I
		556–582	Gesänge + Lesetexte zum Morgen	15	Morgengebet – Laudes I
				27	Gebet am Vormittag – Terz
–		583	Mittagsgebet	35	Gebet am Mittag – Sext
		584–585	Gesänge + Lesetexte zum Mittagsgebet	43	Gebet am Nachmittag –Non
268–282	Vesper am Sonntag	586	Abendgebet	53	Abendgebet – Vesper I
		587– 609	Gesänge + Lesetexte zum Abend	68	Abendgebet – Vesper II
283–290	Komplet am Sonntag	610	Nachtgebet	81	Nachtgebet – Komplet
		611–623	Gesänge + Lesetexte zur Nacht		
291	Die Andacht	–	–	950–979	Beten im Stillen
		624	Bei Tisch	329–337	Bei Tisch , gesungen
				955	Bei Tisch , gesprochen

317	Laudes im Advent
318–322	Vesper im Advent
361	Laudes in der Weihnachtszeit
362–367	Vesper in der Weihnachtszeit
397	Laudes in der Fastenzeit
398–402	Vesper in der Fastenzeit
420	Trauermette Karfreitag / Karsamstag
459	Laudes in der Osterzeit
460–465	Vesper in der Osterzeit
487–491	Vesper an Pfingsten

KG		RG		CG
605–653	Gebete / Lieder der Bibel:	1–149	1. Gottesdienst in der Bibel: Psalmen und andere biblische Gesänge	
605	Einführung in die Psalmen	S.54	Einführung <i>Gottesdienst in der Bibel</i>	
606–637	Psalmen für Gemeindepsalmodie	4–102	Psalmlieder und -Spruchvertonungen	770–819
638–649	Psalmen mit Melodie im Cationale ¹⁵	1–3, 103–105	Cantica: Magnificat, Nunc dimittis	714, 762 818–819
		106–146	Lesepsalmen + Cantica:	
		147	Lobgesang des Jona	
650	Lobgesang Dan 3	148	Lobgesang der drei jungen Männer	
		149	Lobgesang der Hanna	
651–652	Neue Psalmlichtungen			
653	Hinweise auf Cantica / Hymnen im KG			
		S. 1100	Liste der Leitverse	
769–773	Vesper an Marienfesten	--		
792–796	Vesper an Heiligenfesten	--		

Napszaki imaórák három svájci egyház énekeskönyvében

Ha megnyitjuk az énekeskönyv *Morgengebet* (Reggeli ima) oldalát (RG 555), egy igen egyszerű formát találunk. „Tipikus református – dallam nincs, csak szöveg” – állapíthatjuk meg sommásan. Ha azonban jobban megnézzük, észrevesszük, hogy a szöveg lejegyzése váltakozó, két csoportos olvasásra utal, a zsoltár és kantikum között pedig énekekre utaló javaslat szerepel. Az egyszerűség magyarázata, hogy a liturgiai bizottság a lehető legegyszerűbb formát javasolta, amely rugalmasan kezelhető különböző helyzetekben: gyülekezetben, gyülekezeti csoportokban, konferenciákon vagy akár otthon. Ugyanúgy, mint a többi istentiszteleti vázat, ezt is kreatívan, rugalmasan értelmezhetjük. A napi imák fejezetei is számos, különböző műfajú éneket kínálnak. Bár a német nyelvű svájci református egyházakban nincs kötelező perikóparend, ez is irányadó lehet a gyülekezeti gyakorlatban.

Végül, de nem utolsósorban, ezek az alapmodellek jó kiindulópontot biztosíthatnak az ökumenikus ünnepségekhez is. A napszaki imák jó lehetőséget nyújtanak az ökumenikus istentiszteletek tervezéséhez is, mivel az eucharisztia/úrvacsora közös ünneplése az eltérő értelmezések miatt a mai napig megoldatlan.⁴⁸

„A napszaki imádságok egyszerű liturgiája mint ősi, közös forma kiválóan alkalmazható az ökumenikus istentiszteleteknél. Az imaórák elemei jelen vannak minden egyházban: mint pl. a zsoltárok olvasása, amelyre az ember saját egyéni imádsága is alapul; a keretező vers (antifóna), amely a zsoltárnak egy határozott orientációt ad; a himnuszok és kantikumok; a napi közbenjáró imádság az Úri imádsággal, a csend jelenléte az olvasmány után vagy a bibliai olvasmányok rendje. A német nyelvű svájci református egyházakban az utóbbi években egyre inkább felismerték a napi imádság fontosságát.”

2002 októberében hatvan teológus és egyházzenész találkozott a Fribourgi Egyetemen *Imádkozó emberek – Imádkozó egyházak* témában. Martin Klöckener, a Liturgiatudományi Tanszék vezetője a tanácskozást követően így nyilatkozott

„A napszaki liturgia nem csodaszer, de csak azok tapasztalják meg annak valóságát és valódi erejét [...] A Szentháromság Isten előtti keresztyén egzisztencia jövődjé és Isten népe beteljesedése felé vezető útja nem pásztori buzgalomban rejlik, hanem hitben, reménységben és szeretetben, kérésben, hálaadásban és magasztalásban. A napszaki imák rendje elengedhetetlen elem lehet abban, hogy minden felekezet híveit Jézus Krisztus felé vezessék ezen az úton.”⁴⁹

der deutschsprachigen Schweiz; BERNOULLI és mtsai., *ÖLK / Ökumenischer Liederkommentar zum KG, RG, CG*.

48 EHRENSPERGER, „Was ist ein ökumenischer Gottesdienst?”

49 KLÖCKENER és BÜRKI, *Tagzeitenliturgie. Ökumenische Erfahrungen und Perspektiven*, 365.

Szakirodalom

- AESCHBACHER, Gerhard. „Musik im Kontext musikalischer Wirklichkeit”. In *Musik in der evangelisch-reformierten Kirche: Eine Standortbestimmung*. Theologischer Verlag Zürich, 1989.
- BERNOULLI, Peter Ernst, Christine ESSER, Andreas Marti, Hans-Jürg STEFAN, Herbert ULRICH, és Walter WIESLI, szerk. *ÖLK / Ökumenischer Liederkommentar zum KG, RG, CG*. Paulusverlag / Friedrich Reinhardt Verlag / Theologischer Verlag Zürich, 2001.
- BORNHAUSER, Thomas. „LO I, Empirische Liturgik: Der reformierte Gottesdienst in der Deutschschweiz. Tatsachen und Tendenzen zu Beginn des 21. Jahrhunderts”. 2005. április.
- BRECHT, Martin. „Die Reform des Wittenberger Horengottesdienstes und die Entstehung der Zürcher Prophezei”. In *Reformiertes Erbe. Festschrift für Gottfried W. Locher zu seinem 80. Geburtstag*, köt. 1, szerkesztette Heiko A. Obermann és et al. Theologischer Verlag Zürich, 1992.
- BURKE, Peter. *Reden und Schweigen. Zur Geschichte sprachlicher Identität*. Verlag Klaus Wagenbach, 1994.
- BÜRKI, Bruno. „Livres liturgiques protestants au XX. siècle / Schweizer evangelisch-reformierte Gottesdienstbücher im 20. Jh. In *Liturgie in Bewegung. Beiträge zum Kolloquium Gottesdienstliche Erneuerung in den Schweizer Kirchen im 20. Jh. (1999)*, szerkesztette Bruno Bürki és Martin Klöckener. Universitätsverlag / Labor et Fides, 2000, 179–191.
- CHERBULIEZ, Antoine-E. *Die Schweiz in der deutschen Musikgeschichte*. Die Schweiz im deutschen Geistesleben 19. Huber & Co., 1932.
- CHERBULIEZ, Antoine-E. *Geschichte der Musikpädagogik in der Schweiz*. Hug & Co., 1943.
- CHERBULIEZ, Antoine-E. „Musik in der Schweiz”. In *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*. Verlag Paul Attinger, 1934.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán. „Korálkönyveink százéves története.” *Egyháztörténet* 2, 1–2. sz. (1959).
- CSOMASZ TÓTH Kálmán. „Korálkönyveink százéves története.” In *Hagyomány és haladás: Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születésének 100. évfordulójára*, szerkesztette BÓDISS Tamás. Cantio, 2002.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán. *Maróthy György és a kollégiumi zene*. Akadémiai Kiadó, 1978.
- DIETSCHI, Pius. *Musikerziehung in Zürich – gestern und heute*. Neujahrsblatt der Allgemeinen Musikgesellschaft Zürich (NblAMG) 163. Allgemeine Musikgesellschaft Zürich / Hug & Co., 1979.
- EHRENSPERGER, Alfred. „Bemerkungen zur Rezeption des Lobwasser-Psalters im Gottesdienst der reformierten Zürcher Kirche”. In *Der Genfer Psalter. Eine Entdeckungsreise*, szerkesztette Peter Ernst BERNOULLI és Frieder FURLER. Theologischer Verlag Zürich, 2006.
- EHRENSPERGER, Alfred. „Die Gottesdienstreform der evangelisch-reformierten Zürcher Kirche von 1960–1970 und ihre Wirkungsgeschichte”. In *Liturgie in Bewegung*, szerkesztette Bruno BÜRKI és Martin KLÖCKENER. Ökumenische Beihefte zur Freiburger Zeitschrift für Theologie und Philosophie 38. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 2000.

- EHRENSPERGER, Alfred. „Die Stellung Zwinglis und der nachreformatorischen Zürcher Kirche zum Kirchengesang und zur Kirchenmusik”. In *Musik in der evangelisch-reformierten Kirche: Eine Standortbestimmung*. Theologischer Verlag Zürich, 1989.
- EHRENSPERGER, Alfred. *Historische Liturgik der reformierten Deutschschweiz*. Theologischer Verlag Zürich, 2011.
- EHRENSPERGER, Alfred. „In Stille und Vertrauen liegt eure Kraft. Erfahrungen mit Schweigen und Stille im Horizont des Gottesdienstes”. In *Lebendiger Gottesdienst*. Theologischer Verlag Zürich, 2003.
- EHRENSPERGER, Alfred. „Was ist ein ökumenischer Gottesdienst?” *Heiliger Dienst*, sz. 4 (2000): 269–86.
- Evangelisch-reformierte Landeskirche des Kantons Zürich (Kirchenrat), szerk. *Zürcher Kirchenbuch. Kommentar 1. Teil und Einführung zur Gottesdienstordnung*. Zwingli Verlag, 1969.
- FEHR, Max. *Ein Jahr Musik im alten Zürich (1768)*. Neujahrsblatt der Allgemeinen Musikgesellschaft in Zürich, 104. Orell Füssli / Hug & Co., 1916.
- FEHR, Max. *Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Bestehens. 1. Band.: Das Musikkollegium Winterthur 1629–1837*. Das Musikkollegium Winterthur 1629–1837, 1929.
- FEHR, Max, Paul SIEBER, és Georg WALTER. *Zürichs musikalische Vergangenheit im Bild*. Neujahrsblatt der Allgemeinen Musikgesellschaft in Zürich 133, 134. Allgemeine Musikgesellschaft Zürich / Hug & Co., 1945.
- JAKOB, Friedrich. *Der Orgelbau im Kanton Zürich von seinen Anfängen bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. (Teil I: Textband, Teil II: Quellenband)*. Hans Rohr, 1971.
- JENNY, Markus. „Der Engadiner Kirchengesang im 17. und 18. Jahrhundert – ein kulturhistorisches Unikum”. *Bündner Monatsblatt: Zeitschrift für bündnerische Geschichte und Landeskunde*, sz. 5 (1992): 373–88.
- JENNY, Markus. „Der Psalmengesang von der Einstimmigkeit bis zur Mehrchörigkeit. Die grundlegende Bedeutung des Psalters für die Kirchenmusik”. *MGD* 36, sz. 2 (1982): 45–54.
- JENNY, Markus. „Ergänzungen zur Liste der Zürcher Gesangbuchdrucke im Reformationsjahrhundert”. *Zwingliana* XIII (1969): 132–43.
- JENNY, Markus. *Geschichte des deutsch-schweizerischen evangelischen Gesangbuches im 16. Jh.* Bärenreiter Verlag, 1962.
- JENNY, Markus. *Huldrych Zwingli. Die Lieder. Urtextausgabe*. Huldreich Zwinglis sämtl. Werke, Bd. VI, V.Teil (Corp. Ref., Vol. XCIII, Pars V). Theologischer Verlag Zürich, 1991.
- JENNY, Markus. *Luther, Zwingli, Calvin in ihren Liedern*. Theologischer Verlag Zürich, 1983.
- JENNY, Markus. „Reformierte Kirchenmusik? Zwingli, Bullinger und die Folgen”. In *Das reformierte Erbe. Festschrift für Gottfried W. Locher zu seinem 80. Geburtstag*, szerkesztette Heiko A. Obermann, Ernst Saxer, Alfred Schindler, és Heinzpeter Stucki. Theologischer Verlag Zürich, 1992.
- JENNY, Markus. „Zwingli und die Künste”. *Musik und Gottesdienst* 38 (1984): 93–97.
- JENNY, Markus. *Zwinglis Stellung zur Musik im Gottesdienst*. Zwingli Verlag, 1966.
- JOSUTTIS, Manfred. *Der Weg ins Leben: Eine Einführung in den Gottesdienst auf verhaltenswissenschaftlicher Grundlage*. Chr. Kaiser Verlag, 1991.
- KELLERHALS, Emmanuel. „Geschichte des Gottesdienstes in der reformierten deutschen Schweizer Kirche”. Kézirat. Rümlang, 1973.

- Kirchenrat des Kantons Zürich, szerk. *Zürcher Gottesdienstordnung. Ein Entwurf*. Zwingli Verlag, 1965.
- KLÖCKENER, Martin, és Bruno BÜRKI, szerk. *Tagzeitenliturgie. Ökumenische Erfahrungen und Perspektiven. Beiträge zum Kolloquium Betende Menschen – Betende Kirchen (2002)*. Ökumenische Beihefte zur Freiburger Zeitschrift für Theologie und Philosophie 47. Academic Press Fribourg / Paulus Verlag, 2004.
- KNELLWOLF, Ulrich. „Die Musik im reformierten Gemeindegottesdienst”. In *Musik in der evangelisch-reformierten Kirche. Eine Standortbestimmung*. Theologischer Verlag Zürich, 1989.
- KRIEG, Matthias, és Gabrielle Zangger-Derron, szerk. *Die Reformierten. Suchbilder einer Identität*. Theologischer Verlag Zürich, 2003.
- KUNZ, Ralph. *Der neue Gottesdienst: Ein Plädoyer für den liturgischen Wildwuchs*. Theologischer Verlag Zürich, 2006.
- KUNZ, Ralph. *Gottesdienst evangelisch reformiert: Liturgik und Liturgie in der Kirche Zwinglis*. 2. kiad. Theologischer Verlag Zürich, 2006.
- LAVATER, Hans Rudolf. „Die Froschauer Bibel 1531. Das Buch der Zürcher Kirche”. In *Die Zürcher Bibel von 1531, verkleinerte Faksimile-Ausgabe*. Theologischer Verlag Zürich, 1983.
- LAVATER, Ludwig, és Johann Baptist OTT. *Die Gebräuche und Einrichtungen der Zürcher Kirche (1559/1702)*. Theologischer Verlag Zürich, 1987.
- MARTI, Andreas. „Psalmensingen – ein Alphabetisierungsprogramm”. *MGD* 58 (2005): 14–16.
- MARTI, Andreas. *Singen – Feiern – Glauben. Hymnologisches, Liturgisches und Theologisches zum Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz*. Basel, 2001.
- MENZ, Cäsar. „Niklaus Manuel Deutsch: Maler, Dichter, Staatsmann”. In *Niklaus Manuel Deutsch Katalogue*, szerkesztette Hugo Lagner. Kunstmuseum Bern, 1979.
- MOJON, Luc. *Das Berner Münster: Die Kunstdenkmäler des Kantons Bern*. Bd. IV. Birkhäuser Verlag, 1960.
- NEF, Karl. *Collegia Musica in der deutschen reformierten Schweiz: Mit einer Einleitung über den reformierten Kirchengesang und die Pflege der Profanmusik in der Schweiz in den früheren Zeiten*. Breitkopf & Härtel, 1897.
- NIEVERGELT, Edwin. *Die Tonsätze der deutschschweizerischen reformierten Kirchengesangsbücher im XVII. Jahrhundert*. Zwingli Verlag, 1944.
- NIEVERGELT, Edwin. „Die Zürcher Gottesdienstordnung: Umgang mit der Zürcher Gottesdienstordnung in Oberwinterthur”. *Notabene*, sz. 3 (1986): 4–5.
- PFISTER, Rudolf. *Kirchengeschichte der Schweiz*. I–III. Zwingli Verlag / Theologischer Verlag Zürich, 1964.
- PIEREN, Jakob. *Die Kirchenposuner in Adelboden*. Ott Verlag, 1995.
- RATZMANN, Wolfgang. *Kleiner Gottesdienst im Alltag. Beiträge zur Liturgie und Spiritualität*. Evangelische Verlagsanstalt, 1999.
- REICHARDT, Johann Friedrich. *Musikalisches Kunstmagazin*. II. Berlin, 1791.
- REIMANN, Hannes. *Die Einführung des Kirchengesanges in der Zürcher Kirche nach der Reformation*. Zwingli Verlag, 1959.

- REIMANN, Hannes. „Huldrych Zwingli – der Musiker“. *Archiv für Musikwissenschaft* 17 (1960): 126–41.
- RIEHM, Heinrich. *Das Kirchenlied am Anfang des 21. Jahrhunderts in den evangelischen und katholischen Gesangbüchern des deutschen Sprachbereichs*. Mainzer Hymnologische Studien 12. A. Francke Verlag, 2004.
- RODER, Martin. „Transponiertes Psalmenbuch, Bern 1676“. *Musik und Gottesdienst (MGD)* 60, sz. 5 (2006): 54–58.
- SALMEN, Walter. *Johann Friedrich Reichardt. Komponist, Schriftsteller, Kapellmeister und Verwaltungsbeamter der Goethezeit*. Georg Olms Verlag, 2002.
- SCHLÄPPI, Christoph, és Bernard SCHLUP. *Machs na. Ein Führer zum Berner Münster*. Verlag Stämpfli & Cie AG, 1993.
- SCHMIDT-CLAUSING, Fritz. *Zwingli als Liturgiker: Eine liturgiegeschichtliche Untersuchung*. Vandenhoeck & Ruprecht, 1952.
- SCHWEIZER, Julius. *Reformierte Abendmahlsgestaltung in der Schau Zwinglis*. Friedrich Reinhardt Verlag, 1954.
- SCHWEIZER, Julius. *Zur Ordnung des Gottesdienstes in den nach Gottes Word reformierten Gemeinden der deutschsprachigen Schweiz*. Zwingli Verlag, 1944.
- SÖHNGEN, Oskar. „Die Stellung der Reformatoren zur Musik“. In *Leiturgia Bd. 4: Die Musik des evangelischen Gottesdienstes*. Johannes Stauda Verlag, 1961.
- SÖHNGEN, Oskar. „Huldreich Zwingli“. In *Theologie der Musik*. Johannes Stauda Verlag, 1967.
- SÖHNGEN, Oskar. „Zwinglis Stellung zur Musik im Gottesdienst“. In *Musica sacra zwischen gestern und morgen: Entwicklungsstadien und Perspektiven in der 2. Hälfte des 20. Jh.* Göttingen, 1981.
- STEFAN, Hans-Jürg. „Johann Kaspar Lavaters Specialgravamen gegen den Gesang der Lobwasserschen Psalmen. Anstöße zur ersten Zürcher Gesangbucheuerneuerung“. In *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden. 16.–18. Jh.* szerkesztette Eckhard GRUNEWALD. Max Niemeyer Verlag, 2004.
- STEFAN, Hans-Jürg. „Schwerpunkt Schweiz“. *M+K* 74, sz. 1 (2004): 1–47.
- STEFAN, Hans-Jürg, és Walter WIESLI, szerk. *Arbeitshilfen zum KG, RG, CG der Schweiz. Werkhefte mit CD (1: Vielfalt der Formen, 1998; 2: Wege zum Lied, 1999; 3: Psalmen, 2000; 4: Inneghalten im Tageskreis, 2001)*. Gossau / Basel / Zürich, 1998.
- STRÜBIN, Elisabeth. „Gottesdienst im Tageskreis“. *Neues Singen in der Kirche* 9, sz. 1 (1994): 8–11.
- TAPPOLET, Walter. *Das Wort Gottes und die Antwort der Gemeinde*. Johannes Stauda Verlag, 1956.
- WEBER, Heinrich. *Der Kirchengesang Zürichs, sein Wesen, seine Geschichte, seine Förderung*. Herzog, 1866.
- WEBER, Heinrich. *Geschichte des Kirchengesanges der deutschen reformierten Schweiz seit der Reformation*. Herzog, 1876.
- WERNLE, Paul. *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert. I–III*. J. C. B. Mohr, 1923.